

ДОСЛІДНИК ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ (до 90-річчя від дня народження Івана Івановича ЗАЙЦЯ)

Цьогоріч виповнюється 90 років від дня народження Івана Івановича Зайця — людини легендарної долі: спочатку — військовий контррозвідник, керівник служби безпеки космодрому «Байконур», пізніше — директор Вінницького обласного краєзнавчого музею і, нарешті, — кандидат історичних наук в галузі археології, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Це була б гарна дата привітати його, але 2 липня 2007 р. Іван Іванович пішов із життя.

Народився майбутній археолог 21 січня 1922 р. в с. Зайцівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. Дитячі роки припали на жакливі події нашої історії: голодомор 1932—1933 рр. і сталінський терор 1937—1938 рр. У липні 1938 р. був заарештований і засуджений батько.

Військовий період життя Івана Івановича розпочався після закінчення 10 класу, коли хлопець став курсантом Охтирського піхотного училища. Там він пройшов курси з підготовки військових контррозвідників. Від 22 червня 1941 р. до листопада 1943 р. Іван Заєць пройшов шляхами війни у складі Південно-Західного, Південного та Північно-Кавказького фронтів. У бою під Керчу (листопад 1943 р.) Іван Іванович був важко поранений. Після лікування, яке тривало півроку, він продовжив службу в особливому відділі Північно-Кавказького округу в Ростові-на-Дону. Після війни, у 1947—1948 рр., навчався в м. Горький — у школі Міністерства державної безпеки. У 1950 р. І. Зайця призначили начальником особливого відділу 330-ї винищувальної авіаційної дивізії, яка базувалася в Австрії, а в 1955 р. — направили начальником особливого відділу до Казахстану, де розпочалися роботи з будівництва космодрому «Байконур».

Від 1960 р. життя Івана Зайця пов'язане з Вінницею. Спочатку полковника І.І. Зайця призначили начальником особливого відділу 43 ракетної армії, а вже в лютому 1963 р., через хворобу, Іван Іванович пішов у відставку. Йому запропонували зайняти посаду директора Вінницького краєзнавчого музею — так розпоча-

лася нова сторінка в його житті. Мабуть, тоді здійснилася заповітна мрія — стати істориком, яка не полишала І. Зайця протягом військової служби. Свідченням того є заочне закінчення історичного факультету Грозненського державного педагогічного інституту в 1955 р.

І. Заєць швидко освоївся в музейній роботі, опанувавши досвід експозиційної та наукової роботи у багатьох музеях України. За кілька років керівнику вдалося так оновити музей, що він став одним з найкращих в Україні. 1970 року оновлений музей урочисто відкрили.

Працюючи в музеї, Іван Іванович постійно підтримував зв'язки з кафедрою історії КПРС історико-філологічного факультету місцевого педагогічного інституту (нині Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського). Мав 120 годин практичних занять зі студентами, а від 1970 р., після створення історичного факультету, читав курси «Допоміжні історичні дисципліни» та «Історичне краєзнавство».

У 1977 р., будучи кандидатом історичних наук, І. Заєць повністю перейшов на роботу до педінституту, де працював 30 років. Важливим напрямом його науково-педагогічної діяльності став курс «Археологія України». Аби студенти краще освоювали ази дисципліни, Іван Іванович створив кабінет археології, а влітку провадив польову практику, співпрацюючи з експедиціями провідних наукових установ — інститутів археології АН УРСР та АН СРСР, а також Інституту етнографії та археології АН Молдавської РСР, а згодом організував і власні. Вінничани брали участь у дослідженні таких відомих поселень трипільської культури як Кліщів, Ворошилівка, Озаринці, Степанівка та Ладижин, поселення-гіганта Тальянки, а також у розкопках Києва.

Наукові інтереси Івана Івановича Зайця почали формуватися, щойно він став директором музею. Тому сприяла зустріч і співпраця з відомими археологами: І.Т. Черняковим, Т.С. Пассек і К.К. Черниш (Косаківський 2010). У середині 1960-х рр. Т.С. Пассек провадила дослідження енеолітичної пам'ятки культури Гумельниця біля м. Болград на півдні Одещини. Саме там Іван Іва-

Іван Іванович Заєць. Фото 1960-х рр.

нович вперше побував на розкопках. Іван Тихонович Черняков згадував про перші кроки в археологію І.І. Зайця: *«Я попросив її (Т.С. Пассек — авт.) прийняти до складу експедиції і І.І. Зайця. На археологічному «розкопі» він стояв «на лопаті», як справжній землекоп і намагався проникнути в усі таємниці нової для нього професії. Добрий, толерантний характер вже немолодого початківця усім учасникам експедиції прийшовся до душі... Найчастіше він розмовляв з К.К. Черниш, яка тоді була першою заступницею начальника експедиції Т.С. Пассек. Хрещення нового археолога відбулось, хоча знайшлися і критики. К.К. Черниш не тільки навчила І.І. Зайця «премудростям археології», але й порекомендувала почати самостійно розкопувати поселення трипільської культури на Вінниччині. Іван Іванович сміливо взявся за цю справу»* (Черняков 2010, с. 474).

Відтоді Іван Іванович Заєць присвятив своє життя вивченню Трипілля та інших пам'яток археології Поділля. Результати тих досліджень вилилися в кандидатську дисертацію «Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э. (по материалам трипольского поселения Клищев Тывровского района Винницкой области)», захищену 1975 р. в Інституті археології АН СРСР. Здобуті ж ним матеріали склали грандіозну археологічну колекцію Вінницького краєзнавчого музею та стали основою численних публікацій, кількість яких сягає понад 150, серед них — і чотири монографії (список праць див.: Від військової... 2010). Іван Іванович полишив

і автобіографічну книжку «Далеке і близьке: світлина пам'яті» (2004).

Серед наукової спадщини І.І. Зайця перше місце займають публікації, присвячені трипільській культурі, зокрема пам'яток Кліщів, Ворошилівка, Цвіжин, Тростянець, Біликівці тощо. Найповніше досліджене ним унікальне поселення біля с. Кліщів. Вивчення старожитностей Поділля дало можливість Івану Івановичу зробити певні узагальнення щодо їхньої ролі та місця в загальній історії трипільської культури. Підсумок своєї наукової діяльності І.І. Заєць підвів у монографії «Витоки духовної культури українського народу», яку завершив на 84-у році життя. У науковому доробку Івана Івановича є також публікації з музейницької тематики. Він не тільки збудував новий музей у Вінниці, а й перетворив його на науководослідний заклад, доклав чимало зусиль до популяризації музейницької справи в Україні.

У 1972 р. у Вінниці відбулася Перша історико-краєзнавча конференція, одним з ініціаторів якої був І.І. Заєць. Через 35 років, у 2007 р., пройшла вже XXI наукова конференція. Вона була присвячена пам'яті визначного археолога, дослідника Подільського краю Івана Івановича Зайця. Видані матеріали конференції вміщують, зокрема, й спогади про Івана Івановича (Вінниччина... 2007, с. 13—64).

У 2010 р. дружина І.І. Зайця Валентина Гаврилівна та В.А. Косаківський підготували та видали

І.І. Заєць під час розкопок трипільського поселення Кліщів. Фото 1970-х рр.

книжку — «Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть», у якій вміщені нарис життя та творчості І.І. Зайця, найважливіші наукові праці (переважно на трипільязнавчу тематику) та спогади людей, яким пощастило знати та працювати з Іваном Івановичем, а також опубліковані листи з його архіву, бібліографія праць, фото та різні документи вченого.

Одного разу Іван Іванович сказав, що прожив три життя. Першим була служба у військовій контррозвідці, другим — робота у Вінницькому краєзнавчому музеї, третім — викладацька та наукова діяльність у стінах Вінницького державного педагогічного університету. Можемо додати, що всі вони були прожиті гідно.

В.К. Козюба

ДО 130-РІЧЧЯ ІЛЛІ МИХАЙЛОВИЧА САМОЙЛОВСЬКОГО

У грудні 2011 р. виповнилося 130 років від дня народження відомого українського археолога Іллі Михайловича Самойловського. Його робота в Інституті археології припала на середину 30-х — середину 50-х рр. ХХ ст. — важкі і навіть драматичні роки в житті академічних установ Радянського Союзу. Життєвий шлях дослідника також був складним, але це не завадило йому плідно займатися науковою роботою. В Інституті археології зберігається особова справа І.М. Самойловського, за якою можна детально ознайомитися з його науковою біографією.

І.М. Самойловський народився 23 грудня 1881 р. в с. Лемешівка Пирятинського повіту Полтавської губ. (нині Яготинський р-н Київської обл.). Трудову діяльність розпочав 1903 р. вчителем земської школи в Лохвицькому повіті на Полтавщині, де працював до осені 1906 р. У той період Російською імперією прокотилася хвиля революційних заворушень, яка знайшла підтримку серед інтелігенції. Майбутнього дослідника було заарештовано і через півроку ув'язнення його виправдав суд.

У 1906—1910 рр. Ілля Михайлович навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету. В його дипломі зафіксовано, що з 16 дисциплін 11 були здані «весьма удовлетворительно». Не задовольнившись цим, І.М. Самойловський у 1911 р. вступив до Мос-

ковського археологічного інституту. На археологічному відділенні останнього викладали не лише історію мистецтв і археологію різних часів (первісну, християнську), а й етнографію, нумізматику, геологію, епіграфіку, історичну географію, слов'яно-руську та грецьку палеографію, юридичні давні документи. Результат навчання І.М. Самойловського був чудовим — з 18 предметів 17 були здані на «відмінно», а наприкінці навчання, восени 1914 р., успішно захищена дисертація (диплом) на тему «Древнерусское народное хозяйство IX—XI в. по археологическим данным». Тож І.М. Самойловський був зарахований до дійсних членів інституту. У тому ж році він здійснив свої перші археологічні дослідження — розкопки кургану в Полтавській губ.

Ще навчаючись в Археологічному інституті, І.М. Самойловський працював лектором курсів «Знання». Після отримання другого диплому, не маючи можливості працювати за фахом (через участь Росії в Першій світовій війні усі дослідження були згорнуті), він викладав у середніх навчальних закладах (комерційне училище, чоловіча та жіноча гімназії) Москви та Серпухова.

У вересні 1917 р. він повернувся в Україну і почав працювати інструктором народної освіти у Переяславі (до весни 1920 р.), а згодом на цій же посаді в Києві (1922 р.). Одночасно І.М. Самойловський викладав у київських середніх закладах — комерційному училищі та залізнич-

© В.К. КОЗЮБА, 2012